

Kořeny krize práce

JAN VLÁŠČIL

Sociologický ústav ČSAV

The roots of the crisis of work

Abstract: The question of the diminishing social value of human work, very relevant today in former socialist countries, could be understood from the historical point of view. The article deals with 1) technology and cultural and ecological contradictions of its revolutionary development from the Neolithic time, 2) information, socialization of knowledge and an artificial, technically induced ignorance, distribution of power and polarization of labor force, 3) ideology and an ambiguous meaning of work in everyday life. It shows also the possible social problems connected with new trends changing the organization and the content of work. It calls for systematically elaborated sociological and sociopsychological theory of work that only can help to redesign it in a more stimulating and satisfactory way.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 4: 425-439)

Dějiny lidské práce vykazují zásadní změny v její organizaci a naplní i v jejím sociálním hodnocení. Reflexe opakovaně se vyskytujících krizí práce i období jejich překonání upozorňuje na to, že strukturní hra technických, ekonomických a sociálních sil sice v čase význam práce výrazně modifikuje, avšak nepřekonává její trvalou vnitřní rozpornost. Vztah člověka k práci zůstává i po řadě technologických revolucí nadále dvojnásobný. Vyvolává proto skeptickou otázku, zda tato ambivalence nepředstavuje určitou antropologickou konstantu.

Krise je vždy světonázorovým zpochybněním a zároveň šancí i výzvou k překročení dosavadního horizontu zkušenosti. Tradice uvažování, příznačná pro sociologii práce, však svádí k tomu, nahlížet kulturní vývoj věcných daností práce nevývojovou a v podstatě akulturní optikou. Zbavit se tohoto nebezpečí vyžaduje vymanit se z jejího rámce a přinejmenším tezatou rekapitulací zpochybnit ideologický balast alibistických představ o výlučně technickém, případně technicko-ekonomickém řešení sociálních problémů práce.

To je také důvodem, proč se následující úvaha nezaměřuje pouze na sociologicky aktuální projevy krize práce, ale snaží se přispět spíše k objasnění jejích možných kulturně historických kořenů. Jejím hlavním sociologicky relevantním východiskem je pochybnost o tom, zda běžně předpokládané a zčásti již empiricky potvrzované sociální souvislosti procesů nynějších přeměn práce budou samočinně fungovat též jako sociotechnická opatření vedoucí k překonání krize práce její důslednou humanizací. Hlavním cílem je ukázat, jak optimistické vize budoucnosti práce směřují ke svému logickému popření a v konfrontaci náboženského, ideologického i společenskovedního chápání práce s dějinnou zkušeností naznačit alternativní sociálně filozofický přístup. Metodologicky nezbytný odstup od univerzalisticky nadčasových technokratických iluzí lze získat též rozbořením jejích dvou nejvýznamnějších současných zdrojů, základních futurologických témat a zároveň slepých uliček sociologického pohledu - nadějí

mechanisticky spojovaných s technologickým rozvojem všeobecně a naději vkládaných do informatizace speciálně.

Sociální hodnota práce

Hodnocení společenského významu a individuálního smyslu práce doznalo v historii značných proměn. Jeho přetrvávajícím znakem je nicméně dvojznačnost v každodenním chápání práce jako nutné námahy a jako uspokojivého výkonu či dobrovolné tvorby. V mnoha jazycích je tento protiklad vyjádřen v paralelách: *lavorare - fabbricare, travail - oeuvre, labour - work, trud - rabota*. V biblické tradici představuje práce jak prokletí, které je trestem za dědičný hřích, tak úděl, poslání, "povolání" podrobit si zemi k dokončení díla božího. (Úsilí podmanit si přírodu a dosáhnout technického panství nad světem se od počátku dostává do rozporu s agrární morálkou povinnosti obhospodařovat přírodní zdroje obživy. Trvale je spjato s destruktivností instrumentální racionality a s ekologickými i dalšími riziky.) V antické i středověké filozofii jsou rozlišovány instrumentální, služební činnosti a činnosti umělecké, vědecké nebo kontemplativní, svobodně vykonávané pro ně samé. (Podle Aristotela práce vylučuje ctnost.)

Reformační étos práce, v němž je - v protikladu k aristotelovské tradici - hlavním hříchem zahálka, nadřazuje sociální diferenciaci podle kritéria pracovního výkonu egalitářským tendencím předchozích náboženství. (Luther jím ideologicky zdůvodňuje podřízenost podřízených, Kalvín podnikavost vlastníků.) Zrod "ducha kapitalismu" z protestantské etiky [Weber 1904] je mnohonásobně zprostředkovan nově se ustavujícími vztahy mezi technicko-organizačními příležitostmi ekonomického vzestupu a socializací osobnostních rysů nezávislosti, výkonové orientace a podnikavosti [McClelland 1961]. (Duch socialismu lze obdobně odvodit ze znovuoživené etiky egalitarismu.) "Faustovský duch" [Sombart 1928] vynálezectví neustále urychluje rozvoj techniky, která se jako "odpoutaný Prométheus" [Landes 1978] proměňuje v předpokládaný zdroj veškerého pokroku a příslib řešení dosavadních sociálních problémů. Tento mýtus, založený na personifikaci a představě automatického společenského působení techniky a technologie, se objevuje v první průmyslové revoluci a kulminuje s vyhlášováním revoluce vědeckotechnické.

S nástupem kapitalismu se práce stává významným předmětem světónáborové reflexe. Smith, vymezující práci jako obětování klidu, svobody a štěstí, poukazuje na její význam nejen pro vznik bohatství národů, ale i pro vznik kultury. Herder upozorňuje na dějnotvornou úlohu práce, Fichte na její existenciálně morální rozměr. Do popředí pozornosti se příznačně dostávají sociologické aspekty a důsledky práce. Locke považuje práci investovanou do přírody za základ legitimizace majetku, Rousseau ukazuje její rozporný význam při vzniku sociální nerovnosti. Campanella, Saint-Simon a další razí zásadu rozdělení majetku a moci podle kritérií odvedeného výkonu.

Sepětí průmyslové práce s organizací společnosti je ústředním tématem utopických socialistů i "vědeckých komunistů". Podle Saint-Simona "stav, který je nejpříznivější pro průmysl, je současně nejvhodnější i pro společnost. Toto je východisko i cíl našeho úsilí" [Grabowski 1936: 56]. Tento industrialismus,

požadující a v praxi dosahující uspořádání celého života společnosti dle továrních vzorů, je veřejně správnou obdobou taylorismu a předchůdcem dalších technokratických směrů. Fourier očekává, že v budoucnosti se nezbytná práce promění v rozkoš atraktivní individuální kooperace. Pro Marxe právě práce, která za socialismu získá bezprostředně společenský a vědecký charakter, umožní přechod z říše nutnosti do říše svobody.

Novější pojetí práce postrádají naivní optimismus filozofů a vymezují ji spíše negativně. Podle nich se v moderní společnosti téměř každý cítí být povinován ospravedlnit svou existenci vůči ostatním prací, která "může být definována jako každá činnost, jejíž přerušení ve prospěch nějaké jiné činnosti nebo naprosté zahálky by přineslo příslušnému člověku takové nevýhody, jejichž přijetí by si nemohl dovolit" [Schoeck 1969: 25]. Zdůrazňována je instrumentálnost práce a zpochybňována její vlastní motivace. "Cíl práce ve formě takového či jiného výkonu je pro člověka cílem druhotným: představuje prostředek k prvotnímu cíli, jakým je uspokojení potřeb podněcujících k práci a nenalézajících uspokojení v samotném procesu práce ani v jejím přímém produktu" [Pietrasinski 1968: 42]. I když taková situace je příznačná pro převažující množství pracujících, nelze opomíjet, že též splnění úkolu, překonání obtíží, obzvláštní výkon, sociální kontakt nebo uznání může být dostatečnou primární motivací. Pracovní činnost může přinášet též každodenní prožitek hry, rituálu nebo dobrodružství.

Změny v hodnocení práce nejsou pouhým odrazem proměn její organizace a povahy. Činnost a reflexe se ve svém historickém vývoji vzájemně podmiňují a k jejich zprostředkování dochází zřejmě především v "nadstavbové" oblasti sociální psychologie příslušných představ. Jejich dějiny nelze také odvozovat výlučně z materiálních zájmů. "Obrazy světa, které byly vytvořeny idejemi, určovaly velmi často jako výhybkáři dráhy, v nichž dynamika zájmů pohybovala jednáním" [Weber 1920: 252]. (Sociální historie práce [Ven 1972] a jejich významů musí zahrnovat kulturní a ideologické souvislosti její determinace jak ekonomickými, tak společensko-politickými změnami [Joyce 1989].)

Řemeslná výroba ukazovala zejména ve své cechovní autonomii práci jako účelné a smysluplné vynakládání schopností. Přechod od církevního času kostelních zvonů ke kupeckému času městských hodin však stanovil novou míru výrobní produktivity a organizační efektivnosti. Manufakturní a dosud převládající tovární výroba učinila z práce opět především příkoří, které musí být podstoupeno k obživě a získání volného času. S mechanizací mizí práce jako "povolání". S rostoucí prosperitou je protestantská etika odříkání postupně nahrazována hédonistickým požadavkem uspokojování eskalovaných potřeb [Pascarella 1984]. Druhou - zdánlivě paradoxní - stránkou zpochybnění významu práce převažujícím instrumentálním vztahem, který je k ní zaujímán [Habermas 1973], je ideologie zvyšování pracovního výkonu. Nepoměr mezi aspiracemi a úspěchem, jehož měřítkem je především subjektivně vnímané sociální očekávání, se spolu s psychickými mechanismy sociálního srovnávání a atribuce stává zdrojem motivační krize práce. Tradiční vzory obživy a profesinální mobility, poskytující pracovníkovi sociální identitu [Volmerg 1979], se rozkládají. Konkurence vede ke

konfliktům výkonů a následné redukci výkonů [Euler 1973], ohrožující efektivnost společnosti výkonu [Seibel 1973].

Roztržka mezi prací vykonávanou a prací žádoucí vede k destrukci subjektivního vztahu k příslušným činnostem, technickým prostředkům i mezilidským souvislostem a tedy i k sociálně psychologicky zakotvené krizi práce. Práce přestává být médiem a zároveň centrem interpretace života [Kern-Schumann 1984]. Ztrácí tak svoji historickou, lidsky inherentní hodnotu [Opaschowski 1985]. Saturační přesycenost vyvolává reaktivní antitechnicismus. Disjunkce mezi kulturou a ekonomikou, oslabující soutěživost [Bell 1976], a introspektivně orientovaný konzumní způsob života se stávají sociálním limitem dalšího technického a ekonomického růstu [Kahn 1979]. Současně však dochází k "tiché revoluci", při níž se dosud převážně spotřební hodnotové orientace proměňují v orientaci seberealizační [Inglehart 1977]. Živelné ustavování postmaterialistických hodnot [Jouvenell 1986] i jejich teoretická propagace, navrhuje alternativní sociální cíle a transformativní hodnoty [Yankellowich 1981] a požadující redefinici sociálních institucí [Halal 1986], ohraničují dosavadní moderní civilizaci. Naznačují, že dochází k přechodu ke společnosti nového typu - postindustriální, technotronní či informační, postmaterialistické a postmoderní. (Stejně jako při posuzování vědeckotechnické revoluce je i v tomto případě nezbytné důsledně rozlišovat empirické změny a ideologickou interpretaci.)

Postmodernismus [Featherstone 1988] je mimo jiné pokusem o nezbytnou revalorizaci práce. Nastupující neoindustrializace přináší v nových konceptech výroby paradigmatickou změnu vztahu k živé práci [Kern-Schumann 1984]. Hodnotový důraz je kladen na individuální smysl vykonávané práce [Böckmann 1980], na participativní autonomii a sladění produktivity s kvalitou života [Yankellowich 1981]. Ideologie výkonu je vytlačována etikou sociální kompetence a kolektivní svépomoci. Výkonová orientace získává nový vzor v tvůrčí práci, jejímž bezprostředním motivem je sama produkce, vyjádření vlastní osobnosti a sebepotvrzení, dosahované v jednotě způsobu obživy a způsobu života [Mills 1962]. Rozšiřují se kvazi-vědecké profese, dosud vyhrazené umělcům, manažerům a politikům a spjaté právě s etikou seberealizace [Halal 1986]. Nastává poptávka po tzv. aktualizovaných pracovnících, pro něž nezávislost, samostatnost a tvořivost je současně hodnotou, stimulem i odměnou [Sinetar 1987] a kteří by v budoucnu měli nahradit typ pracovníka adaptovaného na dosavadní industriální standard.

Změna civilizatorní spotřební kultury v aktivní kulturu účasti má přivést techniku opět do služeb člověka, a humanismus tak dovést k nové renesanci [Fromm 1987]. (Podobně, jako je nezbytné rozlišovat požadovanou demokracii a přísliby demokratizace, je třeba odlišovat též humanistický přístup od rétoriky pseudo-humanizace.) V souladu s tradicí humanistické psychologie je pracovník považován za principiálně důvěry- a respektuhodného, racionálního, sociálního a altruistického. Znovu je zdůrazňován motivační význam prožitku smysluplnosti, spoluúčasti a sociálního začlenění, jistoty a perspektivy, vlastní hodnoty a úcty k osobnosti [Franke 1980]. Psychická gratifikace je opět nadřazována materiální satisfakci [Toffler 1970]. Výsledkem směny sociálních symbolů má být nová funkční sebeinterpretace pracovníka. Významný je ale také opětový výskyt "paradoxu

produktivity", známého již z období human relations a vyplývajícího zřejmě z toho, že zvýšená spokojenost nevede samočinně k vyššímu výkonu a využití nákladné technologie. Seberealizace, zejména v podobě zvýšené autoprezentace a autoatribuce, může vyústit také v egocentrismus a narcismus, znemožňující kooperaci. (Postmoderní pluralizace životních stylů sebou nese riziko zvětšování sociálních distancí, singularizace, ztráty smyslu života a zespolečenštění prázdnoty v autistické společnosti.) Proklamované postmoderní řešení práce tedy v sobě již opět skrývá zárodky možné krize další.

Uvedené příklady světonázorové reflexe změn v povaze práce lze souhrnně sociologicky chápat jako odborný výraz povědomí o krizových momentech v této oblasti a teoreticko-praktického úsilí nalézt způsob jejich překonání. Návrhy opatření mají samozřejmě především ideologický charakter. Pokud byly v příslušné historické době zčásti realizovány, prosadily zejména sociálně nezbytnou změnu smýšlení, postojů k práci i obecnějších hodnotových orientací. Potřeba zásadnější reorganizace práce nebyla obvykle považována za aktuální. Uskutečněné změny byly v rámci těchže úvah dlouhodobě legitimizovány. Převládající názory se tak posléze stávaly překážkou dalších pragmaticky potřebných opatření a jedním z nových zdrojů následující krize. (To by měli mít na paměti rovněž současní navrhovatelé řízených přeměn práce.)

Sociální aspekty technologie

Dějiny člověka a práce počínají záměrnou výrobou nástrojů. Časové oddělení výroby a spotřeby se promítá do odtržení náplně a účelu práce i do jejího odlišení od "samoučelné" zábavy. Ze spojení dovedností, nástrojové vybavenosti a specifických postupů se rodí různé techniky. Pěstní klín je prvotní technizací života, lidská síla a oheň prvním energetickým zdrojem. Již s nimi se objevuje vnitřní napětí práce, sloužící od počátku k přežití i ohrožení člověka. Pracovní nástroj může být současně kultovním předmětem i zbraní používanou k likvidaci nebo podmanění pracovní síly. Vypalování porostů je prostředkem humanizace a zároveň devastace přírodního prostředí. Empiricky ověřované postupy užití surovin, nástrojů a energie jsou zárodkem technologie. S ní spjatá dělba a koordinace práce směřuje k hierarchické organizaci a tedy i sociální diferenciaci. (Převratné změny práce jsou konvenčně označovány jako technologické revoluce.)

Výroba nástrojů získává již v historicky rané době sériový charakter. (Archeologové příznačně hovoří o různých industriích.) Kooperace umožňuje též kolektivní násilí. V neolitické revoluci podmiňuje cílevědomá zemědělská výroba přechod k usedlému způsobu života. Specializace technik vyžaduje zajištění práce jejím autoritativním řízením v rámci rodu a později teritoria. Kultivace a domestikace má za následek první velkoplošné ekologické krize - deforestaci a dezertifikaci. Inovace agrotechnologií v druhé zemědělské revoluci vyvolává zvýšenou produkci potravin demografickou explozi. Skladovatelné přebytky jsou základem zbožní směny, soukromého vlastnictví a posléze tržní výroby.

Vlastní i cizí práce se stává ekonomickou kategorií, přesouvající důraz z tvorby na získávání statků a práci samotnou proměňující v prostředek realizace jiných, nezávisle na ní vymezených hodnot. Rozšiřují se kulturní kontakty a okruhy

difúze inovací. Nezbytnost mocenské ochrany a regulace sociálně ekonomických vztahů vytváří socioprofesionální skupiny vojáků a úředníků i stále se zdokonalující bojovou a správní technologii. Rozvoj a osamostatňování řemeslné výroby a s ní spjatého obchodu vede k urbanizační revoluci, v níž se ustavují cechovní a manufakturní organizace práce i způsoby života odlišné od venkovské populace. Transportní technika a bankovníctví se vzájemně podmiňují s válečnými a kolonizačními výpravami.

V průmyslové revoluci nahrazuje rozvoj techniky lidskou sílu nejen transmisí strojního pohonu, ale především novým zdrojem energie. (Jednoduché, na přírodních zdrojích závislé stroje se stejně jako sporadická, na kapitálu a zčásti i námezdní práci založená velkovýroba objevují již v antice.) Parní stroj představoval na rozdíl od soudobých zpracovatelských mechanismů první univerzálně použitelný a na místních podmínkách relativně nezávislý prostředek transformace energie, první mobilní, a transport jiných předmětů umožňující motor, který vyrábí hnací sílu a jehož výkon je plně pod kontrolou člověka. (Watt také v jeho patentové přihlášce tuto univerzálnost zdůraznil.) Využití parního stroje bylo spjata též s přechodem k těžbě a spalování uhlí, vynuceným tehdejší ekologickou devastací dostupných lesů a umožňujícím továrenskou koncentraci energeticky náročnějších mechanických zařízení i vznik železnice. (Ta byla příznačně určena nejprve k dopravě uhlí.)

Tovární výroba si vynutila prostorové oddělení bydliště a pracoviště, unifikaci pracovní doby a úzkou funkční specializaci pro standardizované úkony, předpokládající disponibilní, kvalifikačně diferencovanou pracovní sílu. Mechanizace, založená na vzájemné závislosti a zaměnitelnosti strojů i pracovníků jako součástek průběžně fungujícího továrního celku, zvýšila efektivnost, ale též rigiditu organizace a zaměření výroby. Na rozdíl od relativní autonomie řemeslné práce zbavila takto technologicky určená, v rutinních a monotónních operacích "rozdobená práce" [Friedmann 1970] bezprostředního výrobce možnosti ovlivňovat pracovní proces a vlastní životní podmínky. (Ztráta kontroly nad prostředky a výsledky práce a její reflexe jsou empirickým indikátorem odcizení či jeho pocitu [Blauner 1964].)

Industrializace byla umožněna násilným "očisťováním statků" od zemědělců. Modernizace, spjatá zejména se zbrojním průmyslem, usnadnila velmocenskou imperiální politiku. Industriální standardy a mechanizaci vyvolané stereotypy pracovního chování i jeho řízení se postupně rozšířily do všech oblastí života. Hlavní negativní důsledky převládající technologie a organizace i mocenského despektu k pracovní síle se však projeví v práci samé. Živá práce se dostávala na periferii výroby a její povaha byla stále méně určována průmyslovými dělníky. "Stroj neosvobozuje dělníka od práce, nýbrž zbavuje jeho práci jakéhokoli obsahu" [Marx 1954: 451]. Dále se prohlubovala simplifikace činností a dequalifikace pracovníka, degradace práce a instrumentalizace člověka jako pouhého dalšího pracovního nástroje. Funkční kruh instrumentálního jednání [Ulrich 1977], které pouze ve svém neodcizeném výsledku nachází zpětnovazební potvrzení smyslu, se zároveň roztrhl. Přinejmenším od zavedení tovární výroby se tedy hodnota práce stala spornou a její tehdejší krize zřejmou.

Druhá průmyslová revoluce přináší spalovací a elektrický motor, umožňující decentralizaci hnací síly a další prostorové rozšíření industrializace. Rozvíjí se hromadná, pro toto období určující strojírenská výroba výrobních prostředků. (Jejím základem jsou technické zkušenosti z původně řemeslné produkce hodin a mechanických hraček.) Rodí se automobilová a letecká doprava i nový průmysl komunikací a zábavy. (Protože výrobní inovace se stávají předmětem a inspirací vědeckého výzkumu většinou až druhotně, je tato revoluce nazývána též technickovědecká.)

V této revoluci dosahuje nejvyššího stupně strojová velkovýroba, nacházející svůj typický technicko-organizační výraz v práci u běžícího pásu a ve "vědeckém řízení" podniku. Zvyšování produktivity důsledným využíváním technické dělby práce upevňuje negativní sociální důsledky mechanizace. Člověk již není jen přívěskem stroje, ale přímo "rušivou veličinou" [Taylor 1919], která musí být omezována centralizovaným, inflačním nárůstem hierarchických instancí vyžadujícím dozorem. Ústředním problémem řízení se stává kontrola ve smyslu následného prověřování i průběžného ovládání.

Obecná životní úroveň se zvyšuje a současně je ohrožována technologicky podmíněnými krizemi z nadvýroby. Zřejmě především z nemožnosti pracovní seberealizace se rodí konzumní způsob života a masová kultura. Zlepšuje se technická a sociální infrastruktura, včetně technik a technologií vzdělávací a lékařské péče. Zrychlující se extenzivní těžba fosilních paliv zároveň vyvolává rozsáhlé znečišťování životního prostředí. Chemizace zemědělství zvyšuje produktivitu výroby potravin za cenu ztráty biologické kvality. Rostoucí migrace a koncentrace pracovní síly vede k urbanizační krizi. Hromadí se projevy industriální patologie, včetně únikové toxikománie. (O ní se zmiňuje již Marx.) Souběžně však roste celková kulturně technická úroveň a s ní i možnost překonání těchto jevů. V mechanické seberegulaci se objevují zárodky automatizace, v ergonomickém přizpůsobování strojů fyzickým možnostem člověka zárodky humanizace práce. Podnik se stává předmětem i prostorem sociální politiky. Požadavek hospodářské a industriální demokracie, zdůrazňující zejména vnitropodnikové zaměstnanecké vztahy, vyúsťuje v participaci.

Vědeckotechnická revoluce je spjata nejen s novými technologickými zdroji energie, alternativními prostředky transformace přírodní energie a efektivnějšími způsoby uchování a přenosu energie, ale především s novými možnostmi regulace jejího využívání, vycházejícími z masového rozšíření elektroniky. (Jeho základem jsou poznatky z vývoje detekčních, navigačních a šifrovacích systémů ve druhé světové válce.) Tato inovace umožňuje přechod od mechanizace k automatické seberegulaci výrobních systémů a od tradičních, kapacitně omezených sítí komunikace k informatizaci.

Stále více prvků přírodního prostředí se stává zdroji výroby. Pokračuje čerpání neobnovitelných surovin. Je překračována přirozená reprodukční kapacita biosféry a vyvstává problém narušení homeostatického systému vztahů energie a klimatu. K ochraně životního prostředí jsou zároveň vytvářeny perspektivní bio- a ekotechnologie. (Věda se sice - proti starším prognózám - nestává bezprostřední výrobní silou, ale dochází k jejímu "zprůmyslnění".)

Stejně jako stroj nahrazuje lidskou sílu a mechanizace lidskou zručnost, nahrazuje automatizace a robotizace ve spojení s výpočetní a komunikační technikou stále větší množství regulativních funkcí, které dosud zastával člověk. Zatímco v mechanizované výrobě přestal být hlavním činitelem, ale jako regulátor stroje zůstal její součástí, z automatizované výroby se principiálně vyčleňuje a získává možnost pouhého dohledu na technické systémy jako jemu podřízený celek. Ve vztahu člověka a stroje se zásadně mění energetická a informační bilance. Motorická účast v pracovním procesu je vystřídána účastí převážně senzorickou. Zvyšuje se rozsah intelektualizace fyzické a technizace duševní práce. Objevují se technické předpoklady pro zmenšování rozdílů mezi řízenou a řídicí prací.

Nové technologie umožňují intenzifikaci a flexibilizaci výroby. Jejich implementace zároveň vyžaduje "zplošťování" pyramidy organizační hierarchie. (Namísto armádního modelu organizace výroby začíná být užíván model orchestru s dirigentem a pracovníci stejně zaujatými sólisty, tvořícími v podniku výslednou skladbu během hry [Drucker 1970].) Organizace založené na informacích mohou předcházet od hierarchicky formálního k synergickému řízení. Pokusy o humanizaci práce postupují od bezpečnosti a hygieny ke střídání a rozšiřování náplně profesí, od inženýrské psychologie k sociální integraci pracovníka, od zlepšování meziosobních vztahů ke zvyšování celkové kvality pracovního života a od zvyšování individuální a skupinové autonomie k dezalienaci. (Skutečný rozsah vědeckotechnické revoluce a její negativní důsledky, obsahující zejména vzhledem k informatizaci zárodky další krize práce, byly však - zvláště při víře v organické spojení technických vymožeností s přednostmi socialismu - zkreslovány a zakrývány mýtem této revoluce jako záruky samočinného řešení veškerých problémů.)

Sociologické posuzování významu zmíněných technologických revolucí by mělo vycházet zejména ze změn v kvalitě pracovního života, které byly jejich přirozeným - byť většinou nepředvídaným - sociálním důsledkem. Historický, na ideji technického pokroku založený optimismus není jejich rekapitulací jednoznačně potvrzován. Společensko-politický rozvoj, který s nimi - většinou jen ve značně volné časové koincidenci - souvisel, přinášel pracujícím jak jisté výhody, tak i nevýhody. Často to však byly spíše občanské možnosti kolektivního prosazování zaměstnaneckých požadavků než stávající technické podmínky výroby, které vedly k postupnému zlepšování pracovní situace. Je pravděpodobné, že složitě zprostředkovaný vztah politiky, ekonomiky a technologie bude na oblast práce působit i v současném období široké modernizace rozporuplněji, než předpokládají hlasatelé nových konceptů a paradigmát výroby. Naděje, vyvolané příslibem technicko-organizačních změn, mohou znovu mobilizovat pracovní aktivitu. Zklamání, vyplývající z tempa a rozsahu zaváděných inovací, může opět - jako již mnohokrát - vyvolat či prohloubit další krizi práce.

Sociální význam informace

Již užití prvních nástrojů muselo vycházet z cílové představy budoucího výrobku, z abstrakce druhových vlastností opracovaného materiálu a z rozhodnutí o jeho

žádoucí změně. Domestikace a kultivace předpokládaly určité agrotechnické vědomosti. Vyjádření první velké modernizace křesťanské víry v gotickém stavitelství bylo zároveň výrazem vyšších technických znalostí statiky. Již sporadické používání strojů poskytlo naopak matematikům podněty k vytvoření vědy o mechanice.

Technika však až do historicky nedávných dob musela soupeřit o světonázorové uznání s magií [Pradines 1941], založenou na představách o využitelnosti nadpřirozených sil a považovanou za neméně významnou oblast podnikání, které může změnit chod věcí ve prospěch člověka a obrátit jej do jeho služeb. (Zbytky pověřivého zaměňování technologie s rituálem nevymizely, zejména v individuálním životě, dodnes.) Teprve relativní osamostatnění techniky, průmyslu a přírodních věd zintenzivnilo jejich vzájemné ovlivňování. Technologie našla symbolický výraz v nauce o zpracování surovin v užitečné výrobky s pomocí vědeckých poznatků. Začala působit metaforická "lest rozumu", spočívající "ve zprostředkující činnosti, která nutí předměty působit na sebe navzájem podle své povahy a vzájemně se upravovat, aniž se do tohoto procesu bezprostředně vměšuje, přesto uskutečňuje jen svůj účel" [Hegel 1840: 382].

Zbožní směna a státní správa vyžadovaly symbolický záznam informace a její kondenzaci v určitých teoriích. Písmo umožnilo uchování, intergenerační přenos a kumulaci kolektivní zkušenosti. Knihtisk jako jedna z prvních technologií sériové strojní výroby zvýšil technickou reprodukovatelnost a sociální přístupnost těchto informací. (Masová výroba jednotně opakovatelných komodit se v něm stala předzvěstí běžícího pásu i masové kultury, v níž produkce je distribuována na ekonomickém základě a technickými prostředky šíření hodnot, které tyto hodnoty zároveň popírají.) Zcela novou alternativu utváření společenské zkušenosti představuje informatizace.

Ve spojení s automatizací, zvyšující produktivitu výroby, přináší informatizace, zvyšující zejména efektivnost jejího řízení, zásadní změnu nejen ve vztahu člověk - stroj, ale též ve vztahu člověk - vědomosti. Umožňuje flexibilizaci a diverzifikaci výroby, v níž je namísto jednoho velkosériově chrleného produktu malosériově nebo kusově vytvářena masa různých, segmentované tržní poptávce odpovídajících produktů. Pružné výrobní systémy s radikálně omezenými nároky na lidské manipulační zásahy představují nejzávažnější inovaci od vzniku průmyslové velkovýroby. (Diverzifikace zajišťuje novou, rigidní nadvýrobou dosud narušovanou adaptací ve vzájemném vztahu techniky a ekonomiky i ve vztahu tržní a výrobní ekonomie či racionality. Měla by také odstranit hrozbu unifikované, masové kultury a spotřeby.)

Nové technologie přibližují perspektivní, ekologicky nezbytný přechod od energeticky k informačně náročné výrobě. S jejich zaváděním dochází také k dalšímu nárůstu sektoru služeb, které v zásadě nemají neutrální uskladnitelné médium, jakým je zboží, a jsou vlastně výsledkem kooperace toho, kdo je poskytuje, s tím, kdo je přijímá [Perret 1988] a jako zákazník je zároveň předmětem práce. Práce s informační technikou má mnohdy podobně tvořivou povahu, jako tradiční řemeslná výroba a některé činnosti ve službách. Technické možnosti decentralizace rozšiřují též prostor pro dobrovolně autonomní,

mimotržní, prosociální a komunální práci kolektivního užítu. Roste počet případů, kdy pracoviště se opět sjednocuje s bydlíštěm.

Ekonomika statků se postupně proměňuje v ekonomiku znalostí. Vznikají nová odvětví vědění, která namísto předmětů vyrábějí a rozdělují ideje a informace [Drucker 1970]. Rodí se svébytný, vědecky založený průmysl inovací a s ním i nová oblast podnikání, v níž prodej vědomostí, nápadů a objevů může být ekonomicky přínosnější než konvenční výroby a služby. Zpracování informací se stává produktivním procesem. Informační kapacita začíná představovat nejhodnotnější komoditu [Hawken 1983]. Informace je současně surovinou i sociální energií, obsaženou v symbolech, a sama o sobě též službou. (Transport informací také již převažuje nad dopravou lidí.) V počítačových programech je objektivizována inteligence předchůdců jako extrahované vědění a zároveň nově odvozená autorita (soft-, org-, soc-, loftware).

Rovněž tyto proměny práce však neřeší všechny její problémy dřívější a jako zárodky krizí příštích přináší problémy nové. Nemateriální výroba myšlenek vede k jejich relativní nadprodukcí. (Stále se rozšiřující nemateriální směna snižuje identifikovatelnost individuálního příspěvku ke společenskému bohatství, narušuje homogenost ekonomické hodnoty práce a zpochybňuje její univerzální hodnotu výměnného platebního prostředku [Perret 1988].) Zdánlivý automatismus imanentního vývoje techniky svádí k automatizovanému ustavování struktur organizace práce, které nadále podřizují pracovníka zdánlivé autonomnosti technologie. Technická anestezie [Ellul 1964] se spojuje s protivýkonově působící neutralitou věcných daností [Nick 1974] a systémovým tlakem vnějších podmínek [Touraine 1972]. "Práce, jejímž cílem i účelem je zefektivnění pracovního procesu, nemůže současně glorifikovat práci jako základní zdroj identity a rozvoje osobnosti" [Gorz 1988: 116].

Technizace a s ní spjatá odosobňující standardizace a formalizace sdělování omezuje spontánnost vyjadřování i možnosti jednání [Weingarten 1987]. Odlišná logicko-sémantická struktura informací a rozhodnutí [Popova 1988], jazyka designu a kvalifikačních požadavků řeči výroby vyvolává dezorientaci v pracovním chování. Permanentní změny individuálních úkolů v interakci s ostatními pracovníky i s technickým zařízením, dříve příznačné jen pro některá řídicí a výzkumná pracoviště [Hirschhorn 1984], jsou pro velké skupiny zaměstnanců psychicky neúnosné. Komplexnost vnímané variety a hyperredundance není dosud zmírňována přiměřenou architekturou a infrastrukturou regulace informačních toků. Ještě se neustavila potřebná informatická kultura, etika a hygiena. Informatizace se tak zároveň stává zdrojem dezinformace. (Vznik symbolické kvazireality a výsledná "dysfunkční narkotizace" [Lazarsfeld, Merton 1949] - zjišťované nejprve v oblasti politiky, se stále výrazněji projevují též v práci.) Potenciál konfliktu zabudovaný v industriálních strukturách [Euler 1973] se s rostoucí komplexitou rozhodování zvyšuje.

Informační přezbrojení se proměňuje v přesycení, projevujícím se jak potřebou doplňkové znalostní informace o informacích, tak deficitem relevance a absorpční kapacity. Chybí informační ekologie, která by zabráňovala znečišťování řídicích rozhodnutí informačním balastem. Spolu s psychosociálním znečištěním

meziosobních vztahů jsou tyto důsledky informatizace hlavním zdrojem transakčního stresu. Informační technologie, vkládající mezi pracovníka a stroj počítačový program, a uživatelsky komfortní komunikační systémy, nabízející se k rutinní obsluze, vytvářejí stejně jako původní mechanizace nebezpečí fragmentace a degradace práce [Braverman 1974]. (Opakem je terminálový šok [Matteo 1985], vyvolávaný spíše neadekvátní organizací práce než novou technikou.) Informatická abstrakce a generalizace omezuje tvořivost, může narušovat individuální morálku a vyvolává další sociální nerovnosti [Douglas 1971].

Na to, že duševní schopnosti a vývoj většiny lidí se utvářejí v závislosti na jejich zaměstnání, upozornil již A. Smith, v negativním vyjádření "nevědomost je matkou průmyslu, stejně jako pověry ... Proto manufaktury nejlépe prospívají tam, kde je co nejvíce potlačen duchovní život, takže dílnu lze považovat za stroj, jehož částmi jsou lidé" [Ferguson 1767: 280]. Problém odborné, informační a sociálně komunikační kompetence, podmíněné profesním zařazením, se objevuje vždy, když pracovník je - v souladu s tradicí antického otrokářství - chápán převážně jako "nástroj nadaný řeč". Tak je tomu se zavedením mechanizace i s nástupem tayloristického nebo dosud značně rozšířeného neotayloristického řízení. Aktualizován je zejména tehdy, když objektivní pozice se v pracovním procesu dostávají do zřejmého rozporu se subjektivními dispozicemi. K tomu dochází i při současném zavádění informačních technologií.

Informatizace je současně produkcí a socializací vědomostí i produkcí nevědomosti. Druhou stránkou využívání umělé inteligence je u části populace takto vyvolaná umělá ignorance. Ignorance má závažné sociální funkce zachovávání sociální diferenciaci a moci, tradičních hodnot a vžitých stereotypů [Moore, Tumin 1949]. Aktuálním příkladem vnitřní rozpornosti procesu informatizace je počítačová ngramotnost a další projevy nedostatku dosud vzácného informatického vzdělání, které se stávají novou osou intelektuální stratifikace společnosti. (Programování je dosud chápáno spíše jako sociální než profesionální dovednost, sociální kompetence je v pracovním procesu mnohdy důležitější než kompetence technická.) Informatizace představuje tedy nový zdroj socioprofesionální segmentace a fragmentace, která spolu s novými potřebami a diferencovanými životními styly zřejmě přinese také další motivační krize práce. V podobě polarizace společnosti a marginalizace některých jejích skupin podle kritérií kvalifikace může také vyvolávat významné sociální konflikty.

Informatizace znovuožívuje též problém moci, doprovázející přístup k nejobtížněji nahraditelným faktorům výroby. Význam pozemkového vlastnictví podmínek výroby a kapitálového vlastnictví prostředků výroby se postupně snižuje ve prospěch disponibilních vědomostí. (Síla a obratnost, které jsou dle Smithe zděděným kapitálem chudých, jsou stále více nahrazovány znalostmi jako kulturním kapitálem, který se bezprostředně nedědí.) Informatika umožňuje rozšířené přisvojování cizích vědomostí a přivlastňování kolektivní paměti. Informační kolonialismus a protekcionismus nerovnoprávný vztah k moci dále upevňuje, legitimizuje a samotnou svojí existencí mu dodává ideologické posvěcení. (Přirozená neznalost může být prohlubována konzumací prefabrikovaných sdělení [Marcuse 1965].) Technologicky nezbytná socializace vědomostí i politicky

požadovaná kognitivní demokracie přístupu ke znalostem tento mocenský vztah i na něm informaticky založenou autoritu naopak zpochybňuje.

Výlučnou informovaností zajišťovaná moc se v oblasti práce nejčastěji projevuje jako zdánlivé panství technologie [Marcuse 1967] a jako samozřejmost průmyslové organizace práce [Schumann, Gerling 1972]. Stereotypy moci jsou vzájemně spjaty s mocí stereotypů. Krize práce je často podmíněna přístupností informací a projevuje se jako kapitulace před organizačními tlaky [Bruckner 1974], rezignace na kompetenci a iniciativu - tedy jako krize participace. Práce se špičkovou technologií však může vyvolat nejen uvedené psychické a sociální problémy, ale též intenzivní kontakt pracovníků [Naisbitt 1982], jejich vysoké aspirace a vzájemnou, participaci posilující a krizi práce zažehnávající důvěru (High-Tech, High-Touch, High-Intentions, High-Trust).

Sociální perspektivy práce

Ani kritická sociologie práce, čerpající své oprávnění z konfrontace historické zkušenosti a přítomné situace, nemůže samozřejmě podceňovat možnosti sociálního rozvoje, které zavádění nových technologií přináší. Technické předpoklady humanizace práce při informatizované flexibilní výrobě jsou nesporné. Jejich ekonomicky výhodnému využití však obvykle brání jak strukturálně organizační, tak i sociálně psychologické bariéry. Vztah vzájemného konzervativního a nežádoucí stav konzervujícího posilování, který mezi nimi funguje, by však mohl být prolomen tlaky působícími na průmyslovou výrobu z jiných oblastí práce. K nejperspektivnějším z nich patří oblast řemeslné výroby a oblast služeb.

Při řemeslné výrobě pracovník zůstává subjektem volby technických prostředků a postupů. S relativní nezávislostí rozhoduje o vlastním pracovním nasazení i o využití výsledků své práce. (Není tedy ohrožen odcizením, které může postihnout pracovníka mechanizované velkovýroby.) Decentralizace zdrojů energie podporuje malou mechanizaci, rostoucí možnosti transportu surovin a výrobků a výměny informací o požadavcích na ně zvyšují pružnost této výroby. Řemeslná práce je - v protikladu ke starším představám o jejich nerozlučném spojení s technickou zaostalostí - stále více vyžadována při přípravných fázích velkovýroby, ve výzkumu, v malovýrobě produktů vysoké kvality i ve výrobních službách. Nově se rozšiřující zájem spotřebitele o individualizované produkty i služby vyvolává tržní renesanci takové práce.

Pro pracovníka v nevýrobních službách může být logika meziosobních kontaktů důležitější než úzce chápáná ekonomická racionalita. Zejména v případě vysoce nebo naopak nízko kvalifikovaných činností s nízkým růstem produktivity může komunikace se zákazníkem převážet obět, kterou pracovní výkon tradičně představuje. Práce ve službách tak může působit jako sociální stabilizátor, zmírňující krizi práce v jiných oblastech. (Dřívější cíl zvýšení dostupnosti tohoto druhu služeb jejich industrializací je proto značně pochybný.) Využití možných sociálních funkcí řemeslné práce i práce ve službách bude mít zřejmě zvláštní význam ve společnostech, v nichž právě nyní dochází k transformaci ekonomiky a restrukturalizaci velkovýroby, k privatizaci majetku, k obnovení malovýroby a

soukromého podnikání. Rovněž i v těchto případech překonání krize práce však následné sebevykořisťování může zakládat krizi další. To je však problém, na nějž je sice sociologie práce povinná s předstihem upozorňovat, který by ale neměl snižovat současné úsilí o řešení právě opačných problémů aktuálních.

Otázce krize práce v technicky a hospodářsky vyspělých zemích jsou v posledních desetiletích věnovány četné úvahy. V bývalých socialistických zemích bylo toto téma dlouhodobě ideologicky tabuizováno. Vládnoucí "praxe" však nechtěně, ale jednoznačně směřovala k tomu, aby na tuto otázku mohla být dána kladná odpověď. Strukturálně podmíněná krize práce nebyla překonána prostým rozpadem příslušného systému, ale přetrvává přinejmenším v podobě sociálně psychologicky upevňované krize motivační. Dosud je zakrývána obavami o sociální jistoty a životní úroveň, ale - ve smyslu sociální definice situace - nadále představuje bariéru dosažení požadované vyšší kvality života. Překonání této krize předpokládá nejen samočinně výchovné působení trhu práce, ale též cílevědomě stimulační působení určitých sociotechnických opatření. Jejich odpovědný návrh by měl vycházet z teoretické systemizace dosavadních poznatků, která je metodologicky dosažitelná z potřebného kulturně historického a sociálně filozofického odstupu.

Úvahy o budoucím vývoji práce i o budoucnosti práce samotné - včetně návrhů na překonání jejích krizových znaků - by nadále měly vycházet jak z probíhajících restrukturalizací technologie a ekonomiky, tak z obecné teorie sociální a organizační změny. Strategie přetváření a "ovládání" práce by měla být založena na integrální vědě o práci. Dokud takový obor nebude dostatečně teoreticky rozpracován a prakticky, institucionálně ustaven, nezbyvá než doufat, že postupné, kolektivní a interdisciplinární skládání dílčích poznatků vytvoří mozaiku, která ukáže přesnější obsah a kontury této zdánlivě samozřejmé i opakovaně zpochybňované, stále však velmi významné kategorie lidského života.

Literatura

- Bell, D. 1976. *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York.
- Blauner, R. 1964. *Alienation and Freedom. The Factory Worker and his Industry*. Chicago.
- Böckmann, W. 1980. *Sinn-orientierte Leistungsmotivation und Mitarbeiterführung*. Stuttgart.
- Braverman, H. 1974. *Labour and Monopoly Capital. Degradation of Work in the Twentieth Century*. London.
- Bruckner, P. 1974. *Zur Sozialpsychologie des Kapitalismus*. Köln a. Rhein.
- Douglas, J. D. (ed.). 1971. *The Technological Threat*. Englewood Cliffs.
- Drucker, P. F. 1970. *The Age of Discontinuity. Quidelessness to our Changing Society*. London.
- Ellul, J. 1964. *The Technological Society*. New York.
- Euler, H. P. 1973. *Arbeitskonflikt und Leistungsrestriktion im Industriebetrieb*. Düsseldorf.
- Featherstone, M. (ed.). 1988. *Postmodernism*. London.
- Ferguson, A. 1767. *An Essay on the History of Civil Society*. Edinburgh.
- Franke, J. 1980. *Sozialpsychologie des Betriebes*. Stuttgart.
- Friedmann, G. 1970. *Rozdrobená práce*. Praha.
- Fromm, E. 1987. *Die Revolution der Hoffnung. Für eine Humanisierung der Technik*. München.

- Gorz, A. 1988. *Métamorphose du travail. Quête du sens. Critique de la raison économique.* Paris.
- Grabowski, J. E. 1936. *Saint-Simone.* Varšava.
- Habermas, J. 1973. *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus.* Frankfurt a. M.
- Halal, W. 1986. *The New Capitalism.* New York.
- Hawken, P. 1983. *The Next Economy.* London.
- Hegel, G. W. F. 1840. *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften I.* Berlin.
- Hirschhorn, L. 1984. *Beyond Mechanization.* Cambridge, Mass.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Public.* Princeton.
- Jouvenell, H. 1986. "Evolution of Values and Ways of Life in Western Europe." *Futures* 2.
- Joyce, P. (ed.). 1989. *The Historical Meanings of Work.* Cambridge.
- Kahn, H. et al. 1979. *World Economic Development and Beyond.* Colorado.
- Kern, H., M. Schumann. 1984. *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion.* München.
- Landes, D. S. 1978. *Der entfesselte Prometheus. Technologischer Wandel und industrielle Entwicklung in Westeuropa von 1750 bis heute.* München.
- Lazarfeld, P. F., R. K. Merton. 1949. "Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action." In: Schramm, W. (ed.). *Mass Communication.* Urbana.
- Marcuse, H. 1965. *Triebstruktur und Gesellschaft.* Frankfurt a. M.
- Marcuse, H. 1967. *Der eindimensionale Mensch. Studien zur Ideologie der fortgeschrittenen Industriegesellschaft.* Neuwied.
- Marx, K. 1954. *Kapital I.* Praha.
- Matteo, B. 1985. *Terminal Shock.* Toronto.
- McClelland, D. C. 1961. *The Achieving Society.* New York.
- Mills, C. W. 1962. *Power, Politics and People* (ed. by E. L. Horowitz). New York.
- Moore, W. E., M. M. Tumin. 1949. "Some Social Functions of Ignorance." *American Sociological Review* 2.
- Naisbitt, J. 1982. *Megatrends: Ten New Directions Transforming our Lives.* New York.
- Nick, F. R. 1974. *Management durch Motivation.* Stuttgart.
- Opaschowski, H. 1985. "Die neue Freizeitsethik." In: *Arbeit 2000.* Hamburg.
- Pascarella, P. 1984. *The New Achievers. Creating a Modern Work Ethic.* New York.
- Perret, B. 1988. "Fin de la valeur travail?" *Esprit* 1.
- Pietrasinski, Z. 1968. *Praktická psychologie práce.* Praha.
- Popova, I. M. 1988. "Ot socialnogo znanija k socialnoj inženěrii." *Sociologičeskije issledovanija* 1.
- Pradines, M. 1941. *L'esprit de la religion.* Paris.
- Seibel, H. D. 1973. *Gesellschaft im Leistungskonflikt.* Düsseldorf.
- Schoeck, H. 1969. *Kleines soziologisches Wörterbuch.* Freiburg.
- Schumann-Gerling, U. 1972. *Herrschaft in der industriellen Arbeitsorganisation.* Frankfurt a. M.
- Sinetar, M. 1987. "The Actualized Worker." *The Futurist* 19.
- Sombart, W. 1928. *Der moderne Kapitalismus.* Leipzig.
- Taylor, F. W. 1919. *Die Grundsätze wissenschaftlicher Betriebsführung.* Berlin.

- Toffler, A. 1970. *Future Shock*. London.
- Touraine, A. 1972. *Die postindustrielle Gesellschaft*. Frankfurt a. M.
- Ulrich, O. 1977. *Technik und Herrschaft*. Frankfurt a. M.
- Ven, F. 1972. *Sozialgeschichte der Arbeit*. München.
- Volmerg, U. 1979. *Identität und Arbeitserfahrung. Eine theoretische Konzeption zu einer Sozialpsychologie der Arbeit*. Frankfurt a. M.
- Weber, M. 1904. *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen.
- Weber, M. 1920. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen.
- Weingarten, R. 1987. *Gegen den Verlust von Verständigung*. Frankfurt a. M.
- Yankellowich, D. 1981. *New Rules. Searching for the Self-fulfillment in a World Turned Upside Down*. New York.

Summary

In the history as in everyday life, human work has an ambiguous meaning of necessary trouble and of satisfactory achievement. The changes in its social evaluation are determined not only by the technological and economical development but also by the ideological reflections and presumptions about its possible humanization. The most important concepts of work occurred in the Bible, Reformation, Enlightenment, Utopian Socialism, Critical Sociology and Postmodernism. Present opinions underline either the diminishing social value of work or its connection with self-realization of the worker. The achievement orientation is confronted with the needs for social competence, participative autonomy and expressive creativity.

The recurring crises of work and their past temporary solutions could lead to the suspicion that these processes have some perpetual anthropological roots. To answer this question a methodological distance is needed from the prevailing technocratic illusions about the contemporary technological revolution and especially about the informatization from which the overcoming of such a crisis is currently expected. The neolithic, the first and second industrial and the scientific-technological revolution have solved some problems of the organization and content of work but at the same time created new ones. Not always the situation of workers became better in or after these revolutions. Cultural and ecological contradictions of all of them are visible up till now.

The actual motivational and sociopsychological crisis of work is caused mainly by the structural as like as subjective barriers of informatization. The technical opportunity for increasing the quality of working life is opposed by the unpreparedness to handle the sophisticated equipment, the socialization of knowledge by the artificial, in the same process induced ignorance. Again the apparent automatism of technical development take away the attention to the workers needs. Dezinformation raises the conflict potential of industrial enterprises. Redislocation of the informatically based power establishes new segmentation and polarization of labour force. On the other side the use of High-Tech brings the High-Touch, -Intentions and -Trust among the workers.

Not only the flexible manufacturing but also the expanding sphere of services and revival of handicraft can give the worker far more control over his own conditions than the conventional industry. Activities within these sectors can play the role of social stabilizer mitigating the crisis of work. Especially important will be such social functions in societies whose even now go through the processes of economic transformation, restructuring of big production, privatization of ownership, renewal of small business and individual entrepreneurship. The most actual task of the sociology of work is to recommend in advance, using the experience from the past, measures for speeding up these processes without unnecessary social difficulties caused by them to workers.